

BÉKÉS MÁRTON

A POLITIKAI ERŐSZAKRÓL II. RÉSZ – AZ ERŐSZAK 1956-BAN*

„A forradalom tiszta és egyszerű lázadásként jelenik meg.” Georges Sorel

A 20. századi magyar történelem bővelkedik erőszakos politikai eseményekben.¹ *Nem volt még évszázada a magyarságnak, amelyben a szervezett politikai erőszak olyan mennyiségben és sűrűséggel fordult volna elő, mint a mögöttünk hagyottban.* Különösképpen igaz ez arra a fél évszázadra, amely 1914 és 1963 között telt el.

Az I. világháború után forradalom, megszállás, antant-intervenció, majd bolsevik puccs következett, mely utóbbi honvédő háborút kezdett a csehszlovák és román csapatokkal, miközben a magyar társadalommal szemben politikai terrort folytatott. Ezután ellenforradalom – benne a vörösterorra reakcióként következő fehérterrorral – jött, majd két restaurációs kísérlet; a második alkalommal királypárti és kormányzóhű csapatok lóttak egymásra Budaörsnél, felidézve a polgárháború rémét. Csupán negyedszázad múlva a II. világháború fronton és – a bombázások, illetve a front átvonulása miatt – a hátorszáiban bekövetkező veszteségeit a holokauszt és a nyilas rémuralom borzalma, a Szovjetunióba hurcolt magyar állampolgárok tragédiája, valamint a hazai németek elüldözése tetézte. Az ezt szorosán követő, 1946 és 1956 között eltelt időszakot a „terror évtizedének” is nevezhetjük, amelyben tömegesen fordult elő fizikai erőszakot alkalmazó politikai üldöztetés (internálás, kényszermunka, kitelepítés, kivégzés) és a gazdasági-társadalmi viszonyok erőszakos átalakítása (államosítás, B-listázás, kolhozosítás).

A század derekán 1956 októbere forradalommal kezdődött, népfelkelésként folytatódott és végül két szakaszban – október végén és november első felében – *forradalmi háborúként és nemzeti felszabadító harcoként zajlott le*, amelyre a magyar történelemben példátlan méretű megtorlás következett. Az 1849-es osztrák retorziót többszörösen felülmúló kádári megtorlás egyszerre volt likvidálás, személyes bosszúállás, büntetőhadjárat és elrettentés – azaz tömegterror. 1956 két hétnyi szabadságára hét év represszió következett 1956 végétől az 1963 tavaszán kihirdetett (részleges!) amnesztiáig. Minden egyes forradalmi napért fél év terrorral fizetett a magyar társadalom.

* A fejezet megírásához korábbi kutatásaim eredményeit és megállapításait is felhasználtam: BÉKÉS Márton: *Gerillaháború – A fegyveres felkelés elmélete és gyakorlata*, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2017, *Nagyvárosi népfelkelés* című fejezet, 110–271. A politikai erőszak elméleti háttéréről lásd a jelen tanulmányosorozat előző közleményét: BÉKÉS Márton: *A politikai erőszakról – I. rész*, Kommentár 2017/2., 8–28.

¹ Ennek megtorlás-központú feldolgozására lásd *Megtorlások évszázada: politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*, szerk. Szederjesi Csilla, Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2008; GOSZTONYI Péter: *A magyar Golgota. A politikai megtorlások vázlatos története Magyarországon 1849-től 1963-ig*, Szádszorszép, Budapest, 1993. A század második felében érvényesülő kollektivizálás erőszak-központú megközelítését nyújtja *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*, szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József, MTA BTK TTI, Budapest, 2015.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc veszteségeit áttekintve rögtön szembetűnik az elesettek nagy száma. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) korabeli összegzése szerint 1956. október–decemberében 2700-an haltak meg, akik közül 1945 ember a fővárosban vesztette életét. A legnagyobb veszteségek október 24–26-án és november 5–7-én voltak. Ezek közül is a vérveszteségek tekintetében kiemelkedik – helyszínhez és időponthoz kötve – a Rádió ostromának éjjele (legalább 25-30 halott), az október 25-i Kossuth téri mézárálás (körülbelül 100 halálos áldozat), a következő napon Mosonmagyaróvárott lezajlott sortűz (100 halott), valamint a Csepelt ért november 9-i tűzcsapás (54 fő vesztette életét).² (E veszteségek adataiba beleszámítottam az október 26. és 29. közötti sortűzek és a decemberi mézárások halottjait is.)

Mindezekkel szemben a Kádár-rendszer 234 olyan személyt tartott nyilván, akik az „elenforradalom” alatt a rendszer védelmében veszítették életüket; miután saját legitimitációját részben e veszteségekből merítette, így ezek számát még növelte is. (Többen közülük ugyanis inkább baleset következtében, baráti tűzben vagy egyenesen a szovjet csapatok beavatkozása folytán veszítették életüket.) A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány november 4-i felhívásában is az állt, hogy a szovjet csapatokra való támaszkodás „a népi demokrácia vívmányainak” megvédelése érdekében történik, a „rend helyreállítása” pedig azért szükséges, mert „kegyetlenül üldözik a demokrácia híveit, a nyilasok és más vadállatok gyilkolják a becsületes hazafiakat, legjobb elvtársainkat”.³

Ha megvizsgáljuk azokat, akiknek életrajzáról a fentiek közül több tudásunk van, azt találjuk, hogy 220 elesett pontosan háromnegyede, 164 fő szolgált az állami erőszakszervezetekben (azaz államvédelmis, belső karhatalmista, határőr, katona és rendőr volt), és közülük 85 volt „ávós”, vagyis az elhunytak majd' 40 százaléka! A szovjet hadsereg két intervenciója során, 1956. október 23-a és november 11-e között összesen 669 halottat vesztett (ez a szám vélhetően inkább 700 fölött van), körülbelül másfélezer katona sebesült meg s 51-en eltűntek.⁴ Ami azt jelenti, hogy a forradalomellenes oldalon (magyar és szovjet erőket egyszerre számítva) valamivel több mint 900 ember vesztette életét – a forradalom oldalán (beleértve a civil áldozatokat is) viszont kereken háromszor ennyi.

A forradalom és szabadságharc fegyveres szakaszának vérbe fojtása után az általános sztrájkjal fémjelzett politikai szakaszt 1957 legelejére szintén leverték. A rákövetkező tömegterror számai elborzasztóak: a megtorlás során 229 főt végeztek ki polgári és katonai perben hozott ítélet folytán (közülük egyvalakit a börtönben pusztítottak el), a Szovjetunióba deportáltak 860 főt. Több mint 26 ezer főt ítéltek el, közülük közel 11 ezren kerültek börtönbe, 13

² HORVÁTH Miklós: *1956 hadikrónikája*, Akadémiai, Budapest, 2003, 441–443; Kocsis Pirokska: „Túlzás lenne az 1956. október–novemberi eseményeket háborús cselekménynek nyilvánítani...” *Sebesültek és halottak 1956-ban*, Archiv-net 2012/5., http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/tulzas_lenne_az_1956_oktobernovemberi_eseményeket_haborus_cselekményeknek_nyilvánítani.html?page=8&oldal=3; TULIPÁN Éva: *A forradalom és szabadságharc humán veszteségei = Korrajz 2007*, XX. Század Intézet, Budapest, 2007, 100–107. A veszteségeket részletekbe menően feldolgozta HORVÁTH Miklós – TULIPÁN Éva: *In memoriam 1956*, Zrínyi, Budapest, 2006. A statisztikai adatokat lásd *1956 kézikönyve III. Megtorlás és emlékezés*, szerk. Kende Péter, 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 303–312.

³ *Felhívás a magyar néphez!* Budapest, 1956. november 4. = *1956 plakátjai és röplapjai*, szerk. Izsák Lajos és mások, Zrínyi, Budapest, 1991, 276–277 (372. számú dokumentum – az én kiemelésem). A kiáltvány megfogalmazói valójában csak három nap múlva merészkedtek Budapestre, ekkor Szolnokon tartózkodtak.

⁴ Lásd *Hiányzó lapok 1956 történetéből*, vál. Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin, Móra, Budapest, 1993, 142 (40. számú dokumentum).

ezer embert internáltak és 200 ezer ember kényszerült hazája elhagyására. Az 1956. december 6. és 1957. január 11. között lezajlott sortüzekben (Nyugati tér, Tatabánya, Salgótarján, Miskolc, Eger, Csepel) nagyságrendileg százötvenen haltak meg, legalább felük december 8-án a nógrádi megyeszékhelyen.⁵ A megtorlás brutalitását jellemzi, hogy 1956. november 4. és 1957. januárja között harmadával többen haltak meg, mint az októberi harcok idején.

Az 1956-os kollektív politikai erőszaknak az emlékezetben legerősebben megőrzött helyszínei a Kossuth tér (október 25.) és a Köztársaság tér (október 30.). Ezek egyben a „két típusú” erőszak kitüntetett színhelyei is: előbbi a hatalom által fegyvertelenek ellen végrehajtott sortüzek örök mementója, utóbbiból pedig a Kádár-rendszer konstruálta meg az „ellenforradalmi bűncselekmények” ősmintáját. A korszak erőszakformáinak ez a duális beállítása azonban rendkívül aránytalan és igazságtalan. Az ilyen összevetés egyfelől szándékosan homályban hagyja a szórványos, különben is kiprovokált és/vagy bosszú motiválta népiélelet és a fegyvertelenek ellen, előre kitervelten végrehajtott tömegmészárlások közötti alapvető különbséget, másfelől pedig összezavarja a tiszta, forradalmi erőszak és a szisztematikus kényszer kategóriáit.

Nézzük az egyes eseteket. A „fekete csütörtökhöz” az Országház előtti teret körbevevő tetőkön elhelyezkedő – az államvédelem kötelékébe tartozó, „zöld ávos” – határőrök provokációja vezetett, akiknek a tüzét a találatot kapott, de ellenséget nem látó, tűzpánikba eső szovjet harckocsik viszonzták, így tartva több oldalról hosszú percekig tűz alatt a teret.⁶ A provokáció kifejezett célja a szovjet katonákkal a téren kialakuló barátkozás megakadályozása, az általános pedig a brutális elrettentés volt. A mészárlás a forradalom haragjának új lendületet adott. A kormány (részleges) meghátrálása után két nappal, október 30-án délután lezajlott Köztársaság téri pártházostrom és a rákövetkező népiélelet egyértelműen a bent tartózkodók provokációjának eredménye – és a megelőző évtized szenvedéseinek felgyűlt népharag elementáris kitörése – volt.⁷ A „lumpenelemek lincselésének” mint az „ellenforradalom” általános jelenségének kitalálásához hozzájárult az október 26-i mosonmagyaróvári sortüzet követő népi igazságtétel elferdítése is, amikor a száz halálos áldozatot követő tömegbelövés után a felháborodott emberek a laktanyában maradó négy tisztből hármon vettek halálos elégtételt.

A forradalmat leverő hatalom kapva kapott az alkalmon és úgy általánosította a Köztársaság téri eseményt, mint ahol az „ellenforradalom megmutatta igazi arcát”. A *Fehér könyvek*ben ferdítésekkel, koholmányokkal, túlzásokkal és hazugságokkal alátámasztva olyasmiket írtak, hogy „Budapest utcáin az elfogott és a legrafináltabb módszerekkel meggyilkolt ÁVH-sok

⁵ Az 1956-ot követő megtorlásra lásd a következőket: KAHLER Frigyes: *Joghalál Magyarországon, 1945–1989*, Zrínyi, Budapest, 1993; Uő.: *Újabb adalékok a megtorlás történetéhez = Korrajz 2003, XX. Század Intézet*, Budapest, 2004; KAHLER Frigyes – M. KISS Sándor: *„Mától kezdve lövünk” – Tíz év után a sortüzekről*, Kairosz, Budapest, 2003; KECSKÉS D. Gusztáv: *Rés a vasfüggönyön. Így menekültek a magyarok 1956-ban*, Múlt-kor 2016/3., 74–81; MIKÓ Zsuzsanna: *A megtorlás hétköznapjai – A kádári megtorlás, 1956–1963*, Libri, Budapest, 2016; SZAKOLCZAI Attila: *Megtorlás és restauráció (1956–1963) = A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmeik (1956–1999)*, szerk. Király Béla – Lee W. Congdon, Atlanti, Budapest, 2001; ZINNER Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*, Hamvas Intézet, Budapest, 2001.

⁶ KECSKÉS D. Gusztáv: *Rés a vasfüggönyön*. Egy lehetséges megközelítésre lásd KÖ ANDRÁS – NAGY J. LAMBERT: *Kossuth tér, 1956*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2001.

⁷ A téren történetekre és azok emlékezetére lásd TULIPÁN ÉVA: *Ostrom 1956-ban: a Köztársaság tér emlékezete*, Jaffa, Budapest, 2014.

holttesteit heverték. Egyidejűleg hajsza indult a pártmunkások ellen is. Elég volt valakire rámondani, hogy »ez is ÁVO-s« s az illetőt máris elhurcolták, megkínózták vagy [meg]gyilkolták. Az államvédelmi elleni pogromot nyomon követte a kommunisták elleni uszítás.” A Köztársaság térről pedig azt olvashatjuk, hogy „itt vágták ki szívéet a hóhérok Asztalos János honvédezesnek, a munkásmozgalom régi, megbecsült harcosának”.⁸ (Nem mellékes, hogy a holtában valóban meggyalázott Asztalos ekkor névleg az MDP budapesti pártbizottságában székelő ÁVH-egység politikai helyettese volt – amely a szervezet október 28-i hivatalos feloszlása után is fegyveresen szervezkedett a forradalom ellen –, valójában azonban a forradalomellenes milícia főszervezője volt, illetve lett volna.) A Köztársaság tér lett a rendőrtisztek meggyilkolásának, a kommunisták meglincselésének, az elfogott államvédelmisek megkínzásának szimbolikus helyszíne, amelyet a kádári hagiográfia a kommunista mártírológia kialakítására használt.⁹ A kádári propaganda az 1956-os „ellenforradalmat” voltaképpen az 1919-es fehérterror folytatásának – sőt azzal személyében is kontinuuus (lásd „Horthy-fasiszta elemek”) szakaszának – állította be.¹⁰

A forradalom és szabadságharc során az erőszakhasználat a fegyveres felkelők és a sztrájkoló munkások részéről mindvégig önvédelmi, konkrét és korlátozott volt. Amint a Tűzoltó utcai felkelők vezetője, a forradalom baloldalán elhelyezkedő Angyal István írta: „a harc mindvégig – kezdettől fogva – csak védelmi jellegű volt – egyetlen esetben sem kezdeményeztünk. Védjük a városrészt.”¹¹ Számos felkelő visszaemlékezésének alapmotívuma a kizárólag védekező harcokról való beszámolás és a szovjet megszállók elleni harc önvédelmi jellegének megerősítése – emberi, politikai és katonai értelemben egyaránt. Az egyik corvinista szerint „Mindig az járt az eszünkben, hogy minket támadnak, és nem mi támadjuk őket. Mi a házákat védjük”; egy másik pedig azt mondta, hogy „mi védekeztünk. Akkor löttünk, amikor ellenünk jöttek, és az életünkre törtek.”¹²

A felesleges vérontás éppen úgy idegen volt a felkelőktől, mint a munkások részéről a lakosság életét ellehetetlenítő sztrájk. Az általános sztrájkot egyes csoportok már a Rádió ostromának éjjelén meghirdették, amelynek célja kettős volt: eltörölni a diktatúrát és rákényszeríteni a szovjet csapatokat az ország elhagyására. Október 25-én a tízezer főt foglalkoztató Egyesült Izzóval együttműködő Újpesti Forradalmi Bizottság általános munkabeszüntetésre hívott fel.¹³ November 1-jén a forradalmi ifjúság munkások lapja úgy írt, hogy „az ifjúság munkások az általános sztrájk folytatása mellett vannak mindaddig, amíg az utolsó szovjet katona el-

⁸ *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*, I., Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, Budapest, 1957, *Ellenforradalmi támadás az MDP budapesti Pártbizottságának székháza ellen* című fejezet, különösen: 9–12, 19. Lásd még HOLLÓS Ervin – LAJTAI Vera: *Köztársaság tér, 1956*, Kossuth, Budapest, 1974.

⁹ *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*, III., Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, Budapest, 1957, *Vértanúink* című fejezet. Lásd még HUNYADI Károly: *A munkás-paraszt hatalom védelmében. A fegyveres erők hősi halottai 1956–1957*, Zrínyi, Budapest, 1981.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban elegendő csupán a nyelvhasználatra utalni, például: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*, II., Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, Budapest, 1957, *Újabb adatok a budapesti fehér terrorról* című fejezet.

¹¹ ANGYAL István *Saját kezű vallomása* [1956], kiad. Eörsi László, Pesti Szalon, Budapest, 1991, 46.

¹² Nové Béla interjúja = *Üzenet a barikádokról*, I., szerk. Orbán Éva, Kráter, Budapest, 1996, 124 és Peredy László interjúja = *Uo.*, 147.

¹³ *1956 plakátjai és röplapjai*, 61 (61. számú dokumentum).

hagyja az ország területét”. A munkabeszüntetés alól viszont a romeltakarítás, az újjáépítés és a közlekedés feladatainak ellátása mentesült.¹⁴ Amint lehetett, elkezdték a tömegközlekedési eszközök forgalomba állítását, és november 2–3-án a nagy-budapesti ipari körzetek a munka felvételéről határoztak 5-étől kezdve, amely hétfőre esett. Ezt a második szovjet intervenció megakadályozta, ezt követően 1956. november közepe és 1957. január eleje között volt érvényben Európa leghosszabb ideig tartó általános sztrájkja.

Angyal István pontosan megragadta a forradalmi harc lényegét, amikor a következőt írta: „A forradalom nem népünnepély, nem szüzek és papok csendes és szemérmes táncestélye, nem is kristálytisza égi mannaként hull a földre, hogy a régi rosszat új jóvá változtassa.”¹⁵ Erőszak (értsd: fegyveres harc, önvédelmi háború) nélkül nem omlott volna össze a diktatúra és nem sikerült volna rákényszeríteni a szovjet csapatokat a Budapestről való távozásra. A városi harc természetéből fakadóan (és az orvlövészek, átöltözött-bujkáló államvédelmiek, valamint az óhatatlanul előforduló kereszttüzek miatt) a felkelők nagyon kritikus harci helyzetekbe kerültek. Erre a Víg utcai rendőrkapitányságot megszállók közé tartozó Hrozova Erzsébet így emlékezett: „a forradalom azért egy ördögi kavalkád volt. Egyszerűen nem lehetett fölismerni, hogy ki kinek a barátja, és ki kinek az ellensége. Hol innen lőttek, hol onnan lőttek. [...] soha nem tudhatta az ember, ki honnan és miért lő. Az egyik az emeletről lőtt, a másik a földszintről, a harmadik az utcasarokról, ahol nem lehetett mást látni, csak a puska-csővet.”¹⁶ Másvalaki úgy gondolt vissza a Rádió ostromára, hogy „borzasztó nagy tüzet kaptunk. Mi nem tudtuk, hogy azok ávósok vagy nem. Mi két tűz köré kerültünk. [...] Mindent lőttek, senki nem tudta, hogy ki hol van.”¹⁷

A kaotikus helyzetek ellenére a felkelők mindig óvakodtak a város és a lakosság épségét kockáztató akcióktól, az államvédelmisseket pedig a „levadászástól” gyakran ők maguk voltak kénytelenek megvédeni, népszerűségüket kockáztatva. Egyetlenegy olyan esetet sem ismerünk, amikor a felkelők – akár lángoló páncélcocsijukat fegyveresen elhagyó, akár sebesülten fekvő vagy magukat megadó – szovjet katonákkal kegyetlenkedtek volna, de a bevonuló szovjet hadsereg részéről ismeretes az elfogott fegyveresek helyszíni agyonlövése (például Kőbányán), sőt saját katonáik statáriális kivégzése is.

A felkelőközpontok fenntartották a rendet, megakadályozták az önbíráskodást. A Corvin köz első parancsnoka, Iván Kovács László azt jegyezte fel, hogy egy alkalommal „civilék jöttek hozzánk, hogy törjük fel a közértet és a húsboltot a Práter utcában, mert éheznek. [...] beleegyeztem ebbe, de a kiadott mennyiségről, amit ők mértek ki, pontos jegyzéket készítették.”¹⁸ A Tűzoltó utcaiak afféle kommünként működve az egész környék katonai és civil életét kézben tartották, élelmiszert osztottak a lakosságnak és megszervezték az egészségügyi ellátást, sőt olykor vitás ügyekben döntést is hoztak. A felkelők humanizmusára jellemző, hogy

¹⁴ *Igaz népi hatalom, – függetlenül, szabadon*, Magyar Ifjúság 1956. november 1., 1.

¹⁵ ANGYAL István *Saját kezű vallomása*, 136.

¹⁶ *Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből*, szerk. Bindorfer Györgyi – Gyenes Pál, Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1994, 35.

¹⁷ Schwarcz Gusztáv interjúja = *Üzenet a barikádokról*, I., 49.

¹⁸ IVÁN KOVÁCS László: *Önvallomás* (részlet) [1957], közreadja Eörsi László = *Évkönyv II*, 1956-os Intézet, Budapest, 1993, 213.

például a Práter utcában – saját érdekükben – védőőrizetbe vették a nemegyszer erre önként jelentkező államvédelmiseket.¹⁹

Ezzel szemben a hatalom következetesen csak és kizárólag a válogatás nélküli agresszióban hitt. A Katonai Bizottság keményvonalasai (Apró Antal, Bata István, Földes László, Mező Imre, Münnich Ferenc, Piros László) már október végén több ízben is fegyveres leszámolásra, katonai diktatúra bevezetésére tettek javaslatot.²⁰ A szovjet csapatok – valamint a Gyurkó László és Uszta Gyula vezetése alatt álló kevés számú rendszerhű honvéadalakulat – rohamaik és bevonulásaik alkalmával több esetben elrettentő jelleggel civilekre és épületekre tüzeltek, a szovjet hadsereg novemberi tűzcsapásai találmokra érték a lakónegyedeket és számos esetben a helyszínen végeztek ki felkelőgyanús civileket. Egy október 26-án, az Erzsébet körúton történt esetre a szemtanú úgy emlékszik, hogy miután a Vörös Csillag mozinál rálöttek egy páncélosra, ez következett: „A monstrum csikorogva megtorpan, a tornya megfordul, a cső a háznak szegeződik. Sikoltozás a járdán: »Erre fordítja a csövét!« Rémült rohanás, az emberek egymást tapossák. [...] rándul a súlyos test, láng, robbanás, törmelék omlik az úttestre. Porfelhő, sikoltozás. A tank továbbszáguld az Üllői út felé.”²¹ A forradalomellenes erők – és különösen a szabadcsapatként tevékenykedő pufajkások, majd a honvéd és belügyi karhatalmi ezredek – 1956 novemberétől 1957 tavaszáig kíméletlen üldözést folytattak.

A széleskörű, szisztematikus fizikai erőszak-alkalmazás a megtorlások során érhető leginkább tetten – ennek lényege a tipikus leninista tömegterror alkalmazása volt, mégpedig egyfelől az „ellenforradalmárokkal” való leszámolás s a rajtuk való bosszúállás, másfelől az egész társadalom megbüntetése, elrettentése és félelemben tartása érdekében. A megtorlás vezetőinek számos, erre közvetlenül utaló kijelentését idézhetjük. Ezek közül a legismertebbek Marosán György szavai, melyeket a salgótarjáni sortűz napján mondott a nógrádi munkásküldöttségnek: „Mától kezdve lövünk!”, illetve Biszku Béla belügyminiszter 1957. december 10-i mondatai, amelyek szerint „sok az enyhe ítélet és viszonylag kevés a *fizikai megsemmisítések száma*”. Kádár János az MSZMP (ekkor még ideiglenes) Központi Bizottságának 1957. február 26-i ülésén azt mondta, hogy „nem lehet mást tenni, mint megtorlást alkalmazni”. December 10-én pedig a Politikai Bizottság (PB) előtt arról panaszkodott, hogy „nem tudtuk elérni az ellenforradalom fő vezetőinek, kezdeményezőinek nagyobb mérvű *fizikai megsemmisítését*”, majd azzal folytatta, hogy „nagy kár, hogy ezeket nem sikerült megsemmisíteni [...] sokkal jobb lett volna 5-600 embert halálra ítélni, akkor 30 ezerrel emberrel kevesebbet kellett volna börtönbe csukni”.²² A fegyveres erők minisztere, Münnich Ferenc 1957. január közepén a kínai kormánydelegáció előtt kijelentette, hogy „ha kivégzik a vezető ellenforradalmárokat,

¹⁹ A Páter utcaiak görög származású „politikai tisztjéről” és börtönparancsnokáról lásd bővebben MARKÓ György: *Hellásztól a Práter utcáig. Egy görög szabadságharcos a magyar forradalomban*, Kornétás, Budapest, 2016, különösen: 126–145.

²⁰ *Ötvenhat októbere és a hatalom. A MDP vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24–28.*, s. a. r. Horváth Julianna – Ságvári Ágnes, szerk. Horváth Julianna – Ripp Zoltán, Napvilág, Budapest, 1997, 50–88 (4. és 5. számú dokumentum). Vö. KAHLER Frigyes – M. KISS Sándor: *Kinek a forradalma?*, Püski-Kortárs, Budapest, 1997, 23–51.

²¹ SZÁRAZ György: *Gyertyák az ablakban – Feljegyzések 1956 őszéről [1956–57]* = Uő.: *Budapest-dekameron*, szerk. Alexa Károly, Kortárs, Budapest, 2007, 222.

²² Idézi NÉMETHNÉ VÁGYI Karola – URBÁN Károly: *A hatalom félelmei*, Társadalmi Szemle 1994/3., 86. Lásd még *Az MSZMP PB jegyzőkönyvei 1957. július 2. – december 28.*, MOL, Budapest, 2006, 950–951 (kiemelések tőlem).

akkor az ellenforradalom ereje lényegesen meggyengül”, Apró Antal pedig a PB 1957. július 2-i ülésén javasolta a következőket: „Nekünk a politikai harcot kell fokozni, büntető és igazságügyi szerveinkben, hogy ezek a szervek ütőképesek legyenek. [...] Nem tartunk még ott, hogy nagylelkűségről beszéljünk, és olyan hangulat alakuljon ki, [mely szerint] elég volt a megtorlásokból.”²³ A MSZMP PB ezen az ülésén olyan határozatot hozott, mely szerint „mind a vádirat, mind az ítélet tükrözze a proletárdiktatúra elnyomó funkcióit”.²⁴ Ennek megfelelően a nyomozati, az ügyészségi és a bírósági munka is a tömeges megtorlás szolgálatába állt. A Politikai Nyomozó Főosztály vezetője egy 1956 végi ORFK-értekezleten például kijelentette: „nem törvényes eszközökkel vertük szét az ellenforradalmat [...]. Ha nekem meg kell védeni a proletárhatalmat, [...] törvénytelen eszközökhöz kell nyúlni, [és] azt nem lehet elítélni.” 1957 augusztusában az állampárt Politikai Bizottságának ülésén Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter ismertette a statáriális felelősségre vonás adatait, amikor is a kivégzettek számát Kállai Gyula és Rónai Sándor kevesellte.

A megtorlás tömegességére vonatkozóan érdemes a Kádár-rendszer 1956/57-tel kapcsolatos apológiáját megíró Berecz Jánost idézni, aki azt írja, hogy „Budapesten november 4-re mintegy 9-10 ezer lehetett az ellenforradalom fegyveres csoportjainak létszáma”. Azon kívül, hogy a szerző természetesen nem a felkelőcsoportok, hanem azok tagjainak számára gondol, ténylegesen hétezer nemzetőr (s rajtuk kívül egy-két ezer katona) volt a fővárosban a második intervenció idején. 1956. november 4. és 1957. július 31. között „Népköztársaság elleni (tehát politikai) büntett miatt” több mint 6300 fő elítéléséről tud, akik közülük hetvenen a legsúlyosabb büntetést kapták.²⁵ És ez csak a statárium, vagyis a rögtönbíráskodás ideje volt, erre következett a megtorlás szisztematikussá tételének időszaka, 1957 közepétől 1959 tavaszáig, illetve még tovább, egészen 1961 tavaszáig. A bírósági ítélet nyomán született halálos ítéleteket 1956 decembere és 1961 augusztusa között hajtották végre.

Mindezekből az következik, hogy *a forradalom fegyveres és politikai szakaszainak direkt és korlátozott erőszakhasználatával szemben a megtorlás idején szisztematikussá és tömeges kényszeralkalmazás történt*, mégpedig a „fizikai megsemmisítés” jegyében. A konvencionálisan értett erőszak az előbbi esetben alkalmi és célzott volt, az utóbbi esetben azonban általános és rendszeralkotó. Ezt nagyban elősegítette, hogy a kádári hatóságok a sztrájkot kriminalizálták, a fegyveres harcra pedig a köztörvényes bűnelkövetés tényállásait alkalmazták, emberölésnek, fosztogatásnak és rablásnak állítva be azt. Így volt lehetséges, hogy a nemzetközi nyomásra elrendelt, általánosnak mondott 1963-as amnesztia azokra nem vonatkozott, akiket bűnözőként ítélték el, ők csak az 1970-es évek elején szabadulhattak.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc mindenekelőtt forradalom volt és szabadságharc, s mint ilyen, a kollektív erőszakhasználat alapvetően meghatározta az október végi, november eleji eseményeket. Majd pedig a rákövetkező időszakot is: a második szovjet intervencióval, a forradalom elfojtásával és a megtorlással. A két erőszak között azonban összetéveszthetetlen minőségi és felmérhetetlen mennyiségi különbség volt. Míg ugyanis – soreli fogalmakat használva – *a forradalmat az egyedi és konkrét (proletár)erőszak és az általános sztrájk jellemezte*, addig

²³ Idézi ZINNER: *I. m.*, 33. Lásd még *Az MSZMP PB jegyzőkönyvei...*, 75.

²⁴ Idézi KISS Réka: *Az 1956-os megtorlás*, Rubicon 2015/10., 16–17, 15.

²⁵ BEREZ János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel, 1956* [1969], Kossuth, Budapest, 1981², 151, 180.

1956/57-től kezdve *represszív, strukturális kényszer* érvényesült, amelynek első dolga volt a társadalom lefegyverzése és hosszú évekig tartó terrorizálása. Talán nem volt még a történelemben olyan esemény, amelyben az egyedi és tiszta erőszak (mint konkrét rend), valamint a kényszer (mint absztrakt rendszer) ennyire élesen megkülönböztethető lett volna, mint éppen az 1956-os magyar népfelkelés során és utána.

Pontosan az erőszak-kategóriák világos elhatárolásának páratlan lehetősége, azaz még egyszer: az *egyszeri, forradalmi erőszak* és a *szisztematikus, megtorló kényszer* közötti éles különbség összetéveszthetlensége avatja az 1956-os felkelést a 20. század közepének több tekintély – itt legyen elég csak Hannah Arendt és Raymond Aron vonatkozó írásaira utalni²⁶ – szerint is „legtisztább forradalmává”. Melynek vizsgálata egyfelől igazolja Georges Sorel fogalmainak érvényességét, másfelől erőszak-elméleti megközelítése tisztázza a felkelés belső dinamikáját. Már Arendt is megjegyezte, hogy „élet elleni büntettek sem fordultak elő, s abban a néhány esetben, amikor nyilvánosan akasztottak fel ÁVH-s tiszteket, a tömeg figyelemre méltó mérséklettel járt el”.²⁷ S itt most nemcsak a – mindenkori forradalmakéhoz képest elenyésző – népítéletek korlátozott számát, *gyakorlatilag a bűnözés megszűnését* és a felkelők példás önmérsékletét kell megemlíteni, hanem a forradalom egyáltalában vett kényszermentességét, és hogy az erőszakot kizárólag az önvédelem szülte. A megszakításokkal október 24-étől december közepéig elhúzódó általános sztrájk felemelő spontaneitása pedig talán magyarázatra sem szoruló bizonyítéka az erőszak történelmi határt vonó soreliánus tartalmának. Szintén ez utóbbit erősíti meg a felkelők által használt erőszak korlátozott, nyílt és tiszta természete, amely végig jellemezte a népfelkelés októberi szakaszának forradalmi háborúját és nemzeti felszabadító harcát, majd a novemberi önvédelem drámai hősiességét. Az egyik '56-os újság jól megragadta a szimbolikus és gyakorlati erőszakhasználatot, amikor a Nagy Imre-kormány pacifikáló felhívására így felelt: „A fegyvert nem tesszük le, a szabadságharcosok fegyverben maradnak, fegyverüket nyíltan hordják.”²⁸

Mégis, kifejezetten az 1956-ban szerepet játszó erőszakról és a kádári megtorló gépetől élesen megkülönböztethető kényszeréről kevés rendszerezett vizsgálatot folytattak. Tény ugyanakkor, hogy ha bátoritanul is, de néhányan a forradalom és szabadságharc mozgatóelemeként észrevették az erőszakot (bár ez nem volt nehéz, tekintve, hogy *a forradalmi és önvédelmi harc fegyverrel folyt*), a megtorlás széleskörű szakirodalma pedig természetesen ejt szót a retorziók fizikai dimenziójáról.²⁹

A kétféle erőszak természetével kapcsolatban igen korán, a megtorlások legnyersebb szakaszában, 1956/57 fordulóján tette fel a kérdést Claude Lefort francia független szocialista gondolkodó: „Összehasonlítható-e vajon az új rezsim terrorja a forradalom napjainak állítólagos kilengéseivel? [...] azonosítható-e a tömegeknek elnyomóik ellen kitérő, olykor elvakult

²⁶ Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei* [1958], ford. Erős Ferenc, Európa, Budapest, 1992, 616–627; Raymond ARON: *Egy antitotalitárius forradalom* [1957] = '56 és a franciák – Francia gondolkodók a magyar forradalomról, vál. Philippe Cappelare, ford. Imreh András és mások, Font, Budapest, 1993.

²⁷ ARENDT: *I. m.*, 621.

²⁸ [DUDÁS József:] *Nem ismerjük el a jelenlegi kormányt*, Függetlenség 1956. október 30., 1.

²⁹ Az elsőre lásd HORVÁTH Sándor: *Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése*, Múltunk 2006/4., 268–289; a másodikra pedig SZAKOLCZAI Attila: *Az 1956-os forradalmat követő megtorlás dimenzió = Megtorlások évszázada...*

dühe a nép körében minden ellenzéki hangot elnémítani kívánó csoport előre megfontolt erőszakával?”³⁰ A válasz nem lehet kétséges.

Két, külföldön született monográfia illesztette szervesen vizsgálatába 1956 és az erőszak kapcsolatát, bár nem az eseményeken végigvezetve, hanem külön fejezetben feldolgozva. Az egyik tartalma két és fél, a másik öt százalékát szentelte ennek. Bill Lomax nagyszerű könyve – amely úttörő módon munkásfelkelésként írta le 1956-ot – húsz évvel a forradalom után jelent meg, s „a csőcselék terrorja” fejezetcím alatt számolt be lényegében a Köztársaság téri népitételről. A szerző a korban megtudható – igen korlátozott és jelentős részben el is ferdített – információkra támaszkodott, ám mindvégig hangsúlyozta a fegyveres felkelők önmérsékletét. A mérleget így vonta meg: „viszonylag kis hányadot jelent az elnyomó erőknél az a 234 képviselője, aki a nép bosszújának esett áldozatul. Mindez valójában azt bizonyítja, hogy a magyar forradalom – míg le nem verték – minden idők egyik legkevésbé véres forradalma volt.”³¹ Heller Ágnes és Fehér Ferenc emigrációban született közös műve 1983-ban látott napvilágot, és a forradalom alatti erőszakhasználatot két típusra osztva dolgozta fel. A forradalmi helyzet s vele az utcai erőszak megszületését kimondottan a „saját népének hadat üzenő” hatalom számlájára írták. Az erőszak egyik fajtáján „a csőcselék embervadászatát” értették, és fasiszta jellegűnek nevezték, hiszen ezt egy adott csoportot (mégpedig a hatalom embereit) személyválogatás nélkül kiirtásra ítéelő szándéknak tartották; a másik, ettől „teljességgel különböző erőszakformát” viszont úgy határozták meg, mint „bizonyos konkrét cselekedetek miatt” bekövetkező spontán bosszúállást, például a győri és a mosonmagyaróvári sortüzet követően. A végén sugalmazott kérdést tesz fel a szerzőpáros: „teljes joggal föltehetjük a nyílt és egyszerű kérdést: voltaképpen kik és kivel szemben követtek el tömeges erőszakot?”³² A forradalomnak e két, az ’56-kutatás homlokterében ma már kevésbé jelen lévő feldolgozásában az utcai erőszak inkább negatív felhanggal szerepel, de többnyire mint *reakció* vagy jogos és érthető bosszú. Az eleve erőszakos fegyveres harcot egyik könyv sem nevesítette politikai erőszakhasználatként, pedig nyilvánvalóan az volt.

Az 1956-ról folyó kutatások hatvan év múltán is bátortalanul kezelik az erőszak kérdését, noha az *alapvető szerepet játszott a forradalomban* (még hozzá a népfelkelés politikai eszközeként), illetve *kényszer formájában meghatározta a megtorlás tömegterrorját*. Ezzel kapcsolatban számot kell vetni azzal, hogy az 1957 és 1989 között uralkodó „ellenforradalmi” narratíva az erőszak használatáról szántsándékkal reflektálatlanul, következményeit eltúlozva és démonizálva beszélt, s rendre a közönséges bűncselekményekkel mosta össze (rablógyilkosságnak, lincselésnek nevezte), miközben a megtorlásról mélyen hallgatott. De a rendszerváltoztatás idején megjelent nemzeti-demokratikus magyarázat is háttérbe szorította a szerepét, az idővel ünnepélyesen sematikussá váló megemlékezésekből pedig ki is hagyta azt. Az erőszak exponálására azonban semmiképpen nem a kádári emlékezetpolitikára válaszoló „kulturális ellenterror” gyanánt, még kevésbé a nemzeti minimummá váló 1956-kép gyengítéseként van szükség, hanem ép-

³⁰ Claude LEFORT: *A magyar fölkelés* [1957] = *'56 és a franciák*, 186.

³¹ Bill LOMAX: *Magyarország 1956-ban* [1976], ford. Krassó György, Magyar Füzetek, Párizs, 1982, 121 (kiemelés tőlem).

³² FEHÉR Ferenc – HELLER Ágnes: *Egy forradalom üzenete* [1983], ford. Nóvé Béla, Kossuth, Budapest, 1989, 204–214.

pen a népfelkelés valóságos tartalmának és politikai tisztaságának erőteljes megvilágítása érdekében.

Erőszak és/vagy emlékezet

Számos egyetemen és tudományos intézetben működik erőszakkutató központ, s választható specifikáció a *violence studies*. Az interdiszciplináris tudományág a konfliktuskutatás szélesebb mezején helyezkedik el, és felöleli a kollektív erőszak megannyi formájának (politikai erőszak, háborúk, bűnözés) tudományos vizsgálatát, kiegészítve a kriminológia, a történettudomány és a politológia, a pszichológia, az antropológia, a média- és kommunikációelmélet stb. vonatkozó eredményeinek beépítésével. Azok, akik a kollektív erőszakot kutatják, ezt elsősorban társadalmi közegben végbemenő politikai erőszaknak tekintik. Ilyen lehet egy adott politikai rendszerben érvényesülő strukturális erőszak (általános represszió, erőszakszervezetek általi elnyomás) vagy konkrét erőszakos cselekmény (például kitelepítés, népirtás, politikai megtorlás, terror) és erőszakos politikai megmozdulás (ezek növekvő intenzitás szerint: tüntetés, lázadás, felkelés, forradalom, polgárháború).

Az erőszak-tanulmányok még fejlődésben lévő diszciplínájával kapcsolatban azonban figyelmeztetni kell a módszertan és a témaválasztás eredendően pacifikáló voltára, amely a kötelező interdiszciplinaritással, az eredendő konfliktuskerüléssel és a divatos tudományos elméletek integrálásával elviszi a fókuszot az erőszakról. Az erőszak mint konkrétan megragadható társadalmi jelenség ezzel elhomályosul, mert alávetik az érdektelen tudományos határterületek elméleti versengésének és a politikailag korrektnek számító eredmények igazolásának. Az erőszak végül, mint *konkrét társadalmi aktus* vagy *a történelem drámai horizontja*, eltűnik, hogy átadja helyét a posztmodern bizonytalanságoknak, a neoliberais tudománytermelés piaci fundamentalizmusának, amelyek egyben arról is gondoskodnak, hogy mindez strukturális kényszerek formájában, az egész társadalom szövetébe diffundálva térhessen vissza.

Idehaza három tudományos szervezet is foglalkozik konfliktus- és/vagy erőszakutattal. Az ELTE Társadalomtudományi Karán működik a *Társadalmi és etnikai konfliktusok a 19–20. században – Atrocitások, pogromok, tömeggyilkosságok, népirtások* című modul, amely egy szabadon elérhető és jelenleg is bővítés alatt álló Digitális Konfliktus Adatbázist működtet. Huszonhárom feldolgozott témájuk közül kettő foglalkozik 1956-tal, mégpedig a fővárosi és vidéki „sortüzekkel és lincselésekkel”. (Hogy az erőszak és különösen a kényszer tettenérésének lehetőségét ez mennyire leszűkíti, arról fentebb már volt szó.) Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjában 2012 óta működik konfliktuskutató program, 2014-ben pedig több intézmény (ÁBTL, HM HIM, MTA BTK TTI, NEB, Veritas) történészeinek részvételével Erőszak-történeti Munkacsoport jött létre, amelynek célja „a 20. század erőszakközpontú kutatása”. Első, még az év során megtartott tanácskozásukat 2015-ben *Az erőszak terei* című programjuk megvalósítása követte. A forradalom és szabadságharc hatvanadik évfordulójának szentelt 1956-os Emlékév keretében konferenciát szerveztek (az ezen részt vevő munkatársak többsége addig is kutatott témáik 1956- és erőszak-specifikus részeit adták elő), majd a szerkesztett referátumokból kötetet adtak közre. A kutatás *kifejezetten* „az 1956-os forradalom

és szabadságharc, illetve az annak leverését követő megtorlás során megnyilvánuló *erőszakformák*” vizsgálatára irányult.³³

A munkacsoport nyolc szövegből álló tanulmánygyűjteménye az újdonság erejével hat, és egy olyan munkához való igencsak időszerű hozzákezdésről tanúskodik, amely hatvan éve várat magára. A cím mégis többet ígér, mint amennyit a kötet ad. *1956: erőszak és emlékezet* – a forradalom és szabadságharc relevanciája természetesen jelen van, bár kevésbé a ritkán kutatott 1956-os *forradalmi erőszakot* bemutatva, inkább a bőségesen feldolgozott, rákövetkező *megtorlás kényszereit* érintve. Ennél nagyobb probléma, hogy a címben jelzett két komponens fordított arányban áll egymással. *Minél több szöveg keletkezik az emlékezetéről, annál kevesebbet tudunk meg az erőszakról* – az absztrakcióra és egyúttal spekulatív agyonrészletezésre különben is nyitott narratívakutatások minduntalan elterelik a figyelmet az erőszak konkrétságáról, sőt nem is akarják megragadni annak realitását.

A Jaffa Kiadó történelmi sorozatában megjelent kötet kiállítása nem csupán egy tudományos tanácskozás írott és szerkesztett változatára, hanem a címben jelzett téma önálló és *széleskörű* feldolgozására enged következtetni. Bár a konferenciakötetek mindenkori sajátossága az egyenetlenség és olykor a tartalmi esetlegesség, itt nem annyira erről, mint inkább – egymással szoros összefüggésben – a szerkezet hasadásáról és a témával kapcsolatos általános bátortalanságról van szó.

A nyolc tanulmány közül az utolsó négy tulajdonképpen *nem foglalkozik magával az erőszakkal*, csak nagyon áttételesen érinti azt. Noha Stefano Bottoni, Vörös Géza, Bank Barbara és Krahulcsán Zsolt saját témáik felkészült, azokat teljes mértékben birtokló, kiváló kutatói, 1956 erőszak-történeti dimenziójához *most* keveset adnak hozzá. De az 1956-os romániai megtorlásokba illeszkedő székelyföldi antikorrupciós és vallásellenes kampányok vizsgálata, Mindszenty kiszabadításának részletezése, a megtorlás szolgálatába állított internálás intézményének rövid bemutatása, valamint a Nagy Imre-ügyet vizsgáló állambiztonsági állomány áttekintése aligha ad tág lehetőséget arra, hogy rajtuk keresztül megragadjuk az erőszakot, hiszen ezek egyike-másika eleve nem is kifejezetten erőszak-specifikus téma. Közülük a kötet címadásához legközelebb – a csupa értékes levéltári forrásra támaszkodó – Krahulcsán Zsolt tanulmánya került: szövegének ötöde a Nagy Imre és társai elleni pert előkészítő vizsgálati munka erőszak-alkalmazását elemzi, pontosabban azt, hogy „az operatív beosztottak részt vettek-e a fegyveres harcokban” és „mennyire viselkedtek erőszakosan a kihallgatások során” (193–194). Miután a négy tanulmányban az „erőszak” szó sem igen fordul elő, így még kevésbé alkalmasak arra, hogy az erőszak ekkoriban nem különösebben nehezen tetten érhető akusait bemutassák. Így pedig *az erőszak a kötet második felében explicite nem jelenik meg*, maximum homályos háttérként szerepel.

A kötet első, kissé hosszabb fele már azzal is demonstratívan elválik a másodiktól, hogy nyíltabban beszél az erőszak-alkalmazásról, s szintén négy tanulmányának mindegyike hivatkozik Horváth Sándornak az ’56-os erőszak kutatása kapcsán megkerülhetetlennek tűnő tanulmányára. Három szöveg több alkalommal is arra a Gyáni Gáborra hivatkozik, aki a nyitó

³³ *1956: erőszak és emlékezet. Tanulmányok*, szerk. Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva, Jaffa, Budapest, 2017, 8 (kiemelés tőlem). (A továbbiakban az innen származó idézetek oldalszámát a főszövegben adom meg zárójelben.)

írást jegyzi (hibás és *káros* megközelítésmódjára még bővebben visszatérek a későbbiekben). A szövegek (politika- és társadalom)elméleti megalapozása azonban gyenge marad: Sorelre egyetlen szerző hivatkozik csupán, ő is csak említés szintjén, az erőszakkal foglalkozó többi ismert kútfő (Hannah Arendt, Walter Benjamin, Friedrich Engels, Frantz Fanon) említése elmarad, így nem tudjuk meg, hogy ki-ki melyik iskolához tartozik, milyen megközelítést érvénytésít kutatásai során. Ezek következtében (is) az erőszakról az első blokk szintén távolságtartóan, majdhogynem semlegesen szól, bár tartalmilag a másodikkal összehasonlítva sokkal erőszak-specifikusabb.

Tulipán Éva kifejezetten a kádári „ellenforradalmi” magyarázatot vizsgálja az utcai atrocitások és a „munkásmozgalmi mártírok” kapcsán. Megállapítása szerint, mivel a rendszer-változtatás után „az 1956-os forradalom kapcsán általában az események ünnepélyes jellege, a pozitív társadalmi változások kerülnek a középpontba” (25), a forradalom alatti erőszak – s tegyük hozzá: még inkább *a forradalmi erőszak* – kiszorult az interpretációból. Az újkeletű erőszak-történeti igény persze távolról sem jelentheti azt, hogy a kádári narratíva elemeit („ellenforradalmi erőszak”, „fehérterror”, „lincselés”) rehabilitálni kellene; a szerző azt állítja, hogy éppenséggel ezek kritikáján keresztül (is) lehetséges a konfliktus megközelítése. Ő maga pontosan ezt teszi, amikor tanulmányában az „atrocitáspropaganda” hordozóinak (*Fehér könyvek*, hőstörténetek, *Így történt* című kiállítás) állításait behatóan vizsgálja.

A kötet egyetlen tanulmánya emelkedik a történetfilozófia szintjére, mégpedig Müller Rolf – a tőle megszokott alaposággal és nyelvi erővel írott³⁴ – szövege. Az 1956-ot dokumentáló fotókat elemző, azokat katalogizáló, tipizáló tanulmány széleskörű fotóelméleti szöveg-hagyományra (Roland Barthes, Benjamin, W. J. T. Mitchell, Susan Sontag) támaszkodik, s ennek segítségével alkotja meg az „erőszak tereiként” szolgáló helyszíneket bejáró *forradalmi flâneur* alakját. A tanulmányból kiderül, hogy az alkalmi fotósok miképpen dokumentálták az októberi–novemberi napok gyakran erőszakos nyomokat hagyó valóságát. Az írás minden bizonnyal megkerülhetetlen lesz az 1956-os erőszak-dokumentáló fényképek kutatásában.

Takács Tibor és Gyáni Gábor írását nyugodtan összeolvashatjuk, hiszen stratégiájuk azonos: *a történeti valóság konkrétumainak elemzése helyett a róla szóló szövegek* (interjúk, levéltári iratok, visszaemlékezések) *értelmezése*. A narratívák sokaságának összevetése és a szemiotikai fejtegetések közepette *a történelem mint szöveg* tárul a két történész elé, a valóság pedig konstrukcióvá válik, amelyben legfeljebb a versengő emlékezetek motivációit ismerhetjük meg, de ami ténylegesen megtörtént, azt nem. *A diskurzusok diskurzusairól folytatott diskurzusok közepette a bizonyosságok elporladnak, a történeti megismerés pedig elveszti szilárd alapját*. Ennek megfelelően Takács Tibor azt, hogy 1956. október 26-án Nyíregyházán mi is történt, kevéssé rekonstruálja írásában, a róla szóló emlékezet rétegeit azonban megkonstruálja. Gyánira sokszor hivatkozó szövegéből olyan történészi hozzáállás bontakozik ki, amely a levéltári forrásokban a „narratív

³⁴ MÜLLER ROLF 1956-os fénykép-vonatkozású munkái közül a következőkre kell feltétlenül utalni: *A forradalom emlékalbuma*, Betekintő 2007/1., http://www.betekinto.hu/2007_1_muller; *A harc helyszíne – a bűn helyszíne. Egy 1956-os fénykép emlékezetei*, Kommentár 2014/4., 5–20; *A helyszíntől az emlékhelyig. A politikai rendőrség képeinek jelentésrétegei és használata = Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, szerk. Horváth Sándor, Libri, Budapest, 2014; *A megtorlás fényképei = ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*, szerk. Okváth Imre, ÁBTL, Budapest, 2007.

stratégiát” keresi, és *több valóságot állapít meg, de egyetlen igazságot sem*. Hiszen nem az a lényeg, hogy mi történt (ezt e radikálisan szkeptikus ismeretelmélet szerint úgysem tudhatjuk meg), hanem hogy a benne résztvevők hogyan emlékeznek rá s miért – a mi dolgunk csupán az, hogy ezt interpretáljuk.

Noha a történelem ilyenformán megismerhetetlenné válik, legfeljebb a róla szóló szubjektív elbeszélésekről alkothatunk némi fogalmat, Takács tanulmánya végén mégis szakmai programot ad, mondván: „A történész viszont jobban teszi, ha óvakodik az erőszaktól, és teret enged a nyelvek pluralitásának és változatosságának” (105). A szerző itt nyilván a kádári propagandára gondol, amelyet történészi munkának viszont aligha nevezhetünk. Felesleges volna, ha a 2008-ban elhunyt Hollós Ervinhez címezné szavait, akiről közismert, hogy előbb a politikai rendőrség vizsgálótisztje, majd 1957-től alezredeként a belügy „belső reakció elhárításának” helyettes vezetője, 1961–1962-ben pedig vezetője volt; és a forradalom lejáratajának céljával írott könyvei (például *Köztársaság tér*, 1974, *Drámai napok*, 1986) az általa irányított erőszakos kihallgatások iratai alapján készültek. Valamint annak a revizionista David Irvingnek a témavezetője volt, aki a más számára hozzáférhetetlen állambiztonsági iratok alapján, „hasznos idiótaként” a magyar népfelkelést antiszemita zendülésnek állította be (*Felkelés!*, 1981). Ma is aktív, fizikai erőszakot elkövető (!), a nyelvi pluralizmust elutasító (?) és annak változatosságát tagadó (?) történészről pedig nem tudunk, amennyiben mégis akadna ilyesvalaki, a történettudomány eredményeire semmiképpen nem jelenthet veszélyt.³⁵ Visszás, hogy olyasvalaki ad kollégáinak módszertani leckét, aki az általa követett metodológia alapján a valóság megismerését úgyszólván lehetetlennek tartja.

Gyáni szövege az 1956-os kollektív erőszakról szólva „fogalmi és historiográfiai *vázlatot*” ígér, amely a teljesség nélkülözését tekintve kétségtelenül meg is valósul. Bár nyitó tanulmány lévén, célja nyilvánvalóan a társadalomelméleti keretbe és tágabb történeti kontextusba helyezés lett volna, egyik feladatát sem látja el. A tudományág-történeti felvezetés részletekben marad, ráadásul ezen belül is csupán Eric Hobsbawm luddita, illetve E. P. Thompson munkásmozgalmi erőszakhasználatról folytatott kutatásairól tudunk meg egy keveset, amelyek 1956-hoz kapcsolódása egyébként is halovány és esetleges. A lényeg helyett – még egyszer: *milyen szerepet játszott a kollektív politikai erőszak 1956-ban* – egy korábbi írásának idézését kapjuk,³⁶ amelynek már felvezetése is növeli a bizonytalanságot. Gyáni szerint ugyanis „ötvenhat elvi (történetelméleti) értelmezése maga is felveti a forradalomként tisztelt történelmi esemény fogalmi pontosítását. *Saját felfogásom ebben a kérdésben kétségeket támaszt az iránt, hogy*

³⁵ Hogy a történésztől az utcai politikai aktivizmus nem áll távol, azt Ungváry Krisztián (OSZK – 1956-os Intézet) esete is bizonyítja, aki az 1956-os Emlékév csúcspontján, 2016. október 23-án néhányakkal együtt fütyüléssel zavarta meg az ünnepet, akadályozva a magyar miniszterelnök és a lengyel köztársasági elnök beszédének nyugodt végighallgatását. Ezzel a cselekedettel *erőszakot provokált*, ami után három hónappal (!) cikket írt a történetéről. Ebben a történész Budapest nyilas katonai parancsnokának kínosan ható idézése után („aki sügged: felkoncoltatik”) a normandiai partraszállás katonáihoz hasonlította magát, mondván: „Úgy érzem magam, mintha 1944-ben az Omaha-partszakaszon lennék a partraszállás közben. Hogy melyik oldalon, az most tök mindegy.” E kétértelmű mondatok biztosan nem segítik a tisztánlátást, de hogy *a fizikai erőszak valódi felelősének* kiléte homályban maradjon, azt igen. (UNGVÁRY Krisztián: *A bevetés*, Index.hu 2017. január 10., http://index.hu/velemeny/2017/01/10/ungvary_bevetes/)

³⁶ GYÁNI GÁBOR: *Forradalom, felkelés, polgárháború. 1956 fogalmi dilemmáiról = Ezerkilencszázötvenhat az újabb történelmi irodalomban. Tanulmányok*, szerk. Gyáni Gábor – Rainer M. János, 1956-os Intézet, Budapest, 2007.

ötvenhatot könnyen be lehet illeszteni a modern forradalmak fogalomtárába” (17 – kiemelés tőlem). És ha a szerző már ebben a nem túl bonyolult kérdésében sem tud dűlőre jutni, azon tíz évvel ezelőtti szavainak megismétlése sem segít, íme: „[1956] nem minősíthető [...] minden további nélkül forradalomnak a kifejezés modern (ideologikus) értelmében [...]. Hiszen inkább tekinthető restaurációnak, mint a modern forradalmak továbbvitelének és magasabb szintre emelésének. Ebben [...] a fogalmi rendben maradvá, inkább volt ellenforradalom, mint forradalom, mivel [...] a visszatérést, nem pedig a további előrehaladást (a forradalmi permanenciát) célozta” (17). Mindebből csupán két dolog következik: 1) e mondatok megfogalmazója annak a dogmatikus forradalom-értelmezésnek a foglya, amely 1789–1848–1917 ívében gondolkodik, és 2) ez esetben mégsem veszi komolyan a „forradalomcsinálók” szubjektív értelmezését, amely úgy szól, hogy *1956 forradalom volt, ők pedig forradalmárok*.

És itt érkezünk el a kötet legkomolyabb, szemléletbeli és ebből következő szerkezeti problémájához. A tanulmányok egy részét jellemző, erőszakkal kapcsolatos visszafogottság minden bizonnyal annak tudható be, hogy a posztmodern történelemfelfogással³⁷ – amelyet idehaza különösképpen Gyáni közvetít-képvisel, még hozzá magas színvonalon³⁸ – íródott. Ez a kötet vállalt misszióját ellehetetleníti, hiszen az erőszakról köntőrfalazva, homályosan, narratívák sokaságának játékba hozásán keresztül próbál fogalma(ka)t alkotni, ami sem a *világos* beszédet, sem a *valóság* megismerését és *egyértelmű* leírását nem segíti elő, sőt éppenséggel ezzel ellenkezőleg hat. A posztmodern történetírás 1956-tal kapcsolatos kudarcára vonatkozóan, esettanulmány jelleggel érdemes megvizsgálni Gyáni egy másik, vonatkozó írását.³⁹

A szöveg a posztmodern történettudomány narrativitás-elméletének jegyében készült, s őszintén bevallja keletkezésének teljes ismeretelméleti bizonytalanságát, amikor az „emlékezés csalóka valóságképéről”, azután „az események résztvevőinek töredékes tapasztalatairól” és az emlékezők „saját külön látószögeiről” számol be, sőt mindezt időben és rögzítésének helyzetét tekintve még tovább relativizálja. Gyáni szerint a történész által vizsgálható „peranyagok, illetve a rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek [...] a forradalmat eltípró hatalmi elit

³⁷ A posztstrukturalista alapokon álló posztmodern történetírásra és narratológiára lásd bővebben MAGYARICS Tamás: *Klió és/vagy Kalliopé? A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése*, Aetas 1996/1.; Jürgen PIETERS: *Új historizmus: posztmodern történetírás a narratológia és a heterológia között* [2000], ford. Lábadi Zsombor – Bereck Annamária, Aetas 2003/3–4.; ROMSICS Ignác: *Új tendenciák az ezredforduló történetírásában*, Múltunk 2011/2., 132–135; Hayden WHITE: *A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában* [1987], ford. Deák Ágnes, Aetas 1996/1.

³⁸ Lásd például GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt, a tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010; Uő.: *Posztmodern kánon*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003; *Relatív történelem*, Typotex, Budapest, 2007. Ez utóbbiról a szerző törekvéseit különben elismerő recenzius így ír: „vajon miként tudja ezek alapján komolyan venni saját eredményeit a történész? Hogyan vitatkozik, ha közben meggyőződése, hogy álláspontja egy a sok releváns álláspont közül? [...] azt az egyértelmű és jelentőségteljes szerepet érzi veszni a történész, hogy ő a múlt igazságának letéteményese. Tisztázni kellene, hogy vajon e magasztos szerep feladásáért cserébe, mit kínál a posztmodern kánon, miért jobb a *relatív történelem*?” (Szócs Máté: *Gyáni Gábor: Relatív történelem*, Korall 34. [2008. december], 107 [kiemelés az eredetiben].)

³⁹ GYÁNI Gábor: *A megtorlás és az emlékezet narratívái = Megtorlások évszázada...* (a továbbiakban az innen származó idézetek oldalszámát a főszövegben adom meg zárójelben). GYÁNI Gábor 1956-tal kapcsolatos további művei közül lásd például *1956 mint memotörténeti esemény: a félelem mint történelmi erő = A forradalom ígérete: történelmi és nyelvi események keresztjezései*, szerk. Bónus Tibor – Lőrincz Csongor – Szirák Péter, Ráció, Budapest, 2014; *56-os menekültek emlékező stratégiái* = Uő.: *Relatív történelem; A megtorlás és az emlékezet narratívái: ötvenhat tapasztalata* = Uő.: *Az elveszített múlt, a tapasztalat mint emlékezet és történelem; Az '56-mitosz, az emlékezet tere* = Uő.: *Relatív történelem*.

elképzeléseit, ötvenhatot illető felfogását tükrözik [...]. Jóllehet maguk a vádlottak beszélnek, szólalnak meg az iratok jóvoltából, de [...] az »irányított beszéd«, a kikényszerített vallomások és emlékező narratívák formájában teszik ezt: ellenforradalmárnak bélyegzettként beszél el saját ötvenhatos történeteiket” (274). Nem más ez, mint egyértelműségek tudálékos ismertetése, amely az olvasatok rekonstrukciója, valamint a narratívák és ellennarratívák bonyolultnak ható kontextusai mögé rejtőzik. Pedig a józan ész számára korántsem hozzáférhetetlen összefüggésekről van szó.

Gyáni történelmi programja szerint a feladat legfeljebb az lehet, hogy „megpróbáljuk tényszerűen kimutatni: az utólagos, vagyis a történelmi beszámoló (ez esetben az emlékező elbeszélése) egy korábban megformált történet pusztá megismétlése vagy átdolgozása, alapjában véve tehát felidézett elbeszélés, vagy a korábbi elbeszélés mai perspektívának megfelelő újraalkotása” (278). Túl azon, hogy ez a megállapítás sem több egy magától értetődő közölcsestől, hogy az utólagos elbeszélés (hovatovább *felidézve újraalkotásánál*), mi következik belőle? – Hacsak nem a posztmodern történetírás(ok) önfel számoló gyakorlatának általánosítása.

Ennek alternatívájaként nyilván sem a periratoknak való „bedőlésről” (mint ami Eörsi László egyébként használható műveit olykor jellemzi), sem a nem ellenőrzött visszaemlékezések abszolutizálásáról (ami Orbán Éva különben igen hasznos interjúköteteiben előfordul) nem lehet szó. Hanem csupán a történetészsakma egyik alaptételének, azaz a forráskritikának és alaphivatásának, vagyis a múlt megismerhetővé tételének *egyszerre* való érvényesítéséről. Az önreferenciálissá és hasztalanná váló, posztmodern narrativitás-elmélettel készült tanulmányokban végül a sok bába (úgy mint: óvatoskodó félállítások, forrásrelativizálás, a megismerés korlátjainak örökös hangsúlyozása) közt elvész a gyerek: a *történelmi igazság*. Utóbbi szerintük nincs is, hiszen a nézőpontok sokfélesége, az elbeszélések végtelen sokasága és az utólag konstruált történetek, meg (ellen)emlékezetek felszámolják a megtörtént valóság hozzáférhetőségét.

Nézzük csak meg a Gyáni által írt '56-os tanulmányok szövegeit. Ezekben számtalanszor előfordulnak a következők: beszédhelyzet, diskurzus, elbeszélés, elbeszélhetőség, emlékezet, emlékezés, értelmezés, koncepció, kontextus, megkonstruálás, narratíva, olvasat, perspektíva, történetek, újraolvasás stb. Ez azt sugallja, hogy minden bizonytalan, relatív, semmit sem lehet biztosan állítani, különösen tudni – s nem is kell. Kérdés persze, hogy ezzel a módszerrel a történetész teljesítheti-e egyáltalán hivatását, amely mégiscsak a saját közösségének adandó *közérthető* múltmagyarázat, s nem a céhen belüliek és önmaga elkápráztatása. Hogy ehhez a szakma szabályait be kell tartani (jelen esetben forráskritikát gyakorolni, a beszámolókat ütköztetni, állításaikat a szakirodalommal összevetni), az természetes, de ez nem mehet odáig, hogy tudásunk forrásai mellett a tudásszerzés értelmét vagy lehetőségét magát is megkérdőjelezzük!

Az a gondolkodás pedig egyenesen nevetséges, amely azt vallja, hogy amint a „modernitás nagy elbeszélései szétestek” (Jean-François Lyotard), úgy a hatvan évvel ezelőtti események sem *hitelesen* hozzáférhetők, főképp *biztosan* nem tudhatók, így velük kapcsolatban kár volna bármit is *határozottan* állítani – elegendő, ha egymás számára alkotunk értelmezéseket és megnyugsunk a konferencia-meghívásokat biztosító szövegtermelés otthonosságában. A kortárs

magyar történettudományban is elterjedt a posztmodern szemlélet, egyre több *szöveg* készül a narrativitás-elméletnek megfelelően, amelyek egy idő után önreferenciálissá válnak, és a történeti valóság dekonstrukcióján kívül mást nem szolgálnak, hiszen még értékelhető részeredmények felmutatására is képtelenek. Ezzel kapcsolatban a historiográfia fagyöngyéről van szó. Az efféle gondolkodás gyáva bármit is leszűrni a történeti valóságból, vagy fél értelmet adni a múltnak. Ez különösen olyan, történeti perspektívából szemlélve nem is régen történt, forrásbőség tekintetében pedig korábbi időszakoknál összehasonlíthatatlanul gazdagabb eseménnyel kapcsolatban bántó, mint amilyen 1956. Amely ráadásul az 1989/90 utáni magyar állam és társadalom megkérdőjelezhetetlen értékviszonyítási pontja, alapító mítosza és nemzeti minimuma.

1956 eddig megvalósult erőszak-történeti kutatásának problémája az, hogy vagy csak érintőlegesen foglalkozik a témával, rosszabb esetben a történettudomány értelmét megkérdőjelező posztmodern megközelítést használja, vagy pedig az erőszak és a kényszer közötti alapvető különbségtételt megakadályozó összehasonlításra szűkül, amikor bizonyos emlékezetes eseményeket állít párba, ezzel olyan (jóllehet nem szándékos) képzettársítást teremtve, mintha a kettő egyáltalán összevethető lenne egymással. A politikai erőszak alapvetően strukturálta 1956 és a rákövetkező időszak történetét, amelyben könnyűszerrel kimutatható a *violence* és *force* közötti soreli különbség. A homályosságokkal és szándékos tisztázatlanságokkal szemben *az erőszak mindig konkrét*: meghatározott cél elérése érdekében, adott eszközzel gyakorolják és mindig valamire/valakire irányul. Nem volt ez másként *1956-ban, amelyben a tiszta forradalmi erőszak érvényesült.*